

Barbara I. Rogowska

ORCID: 0000-0002-3177-0003

Uniwersytet Wrocławski

Idealizacja i dewaluacja Tadeusza Kościuszki, polskiego bohatera narodowego, w kreowaniu rzeczywistości politycznej

<https://doi.org/10.19195/1643-0328.33.15>

Słowa kluczowe: bohater narodowy, kult, idealizacja i dewaluacja bohatera

Tadeusz Kościuszko znany jest powszechnie w Polsce jako bohater narodowy. Jego publiczny wizerunek, prezentowany w przestrzeni publicznej przez lata, budził różne reakcje¹. Niniejsze opracowanie ma na celu pokazanie, w jaki sposób podmioty polityczne różnej proveniencji przy pomocy postaci historycznej i związanych z nią wydarzeń próbowały kształtować rzeczywistość polityczną. Instrumentalne wykorzystywanie tradycyjnie ukształtowanego lub modyfikowanego wzoru bohatera narodowego, w zależności od warunków i potrzeb, służyć miało osiągnięciu różnych celów politycznych. Rekonstrukcja (w porządku chronologicznym na przestrzeni wieków) procesu idealizacji, jak i dewaluacji Tadeusza Kościuszki ilustruje trwałość form obchodów, a jednocześnie pojemność interpretacyjną tej postaci.

Polskie partie, środowiska polityczne, poczynając od XVIII wieku, a kończąc na XXI stuleciu, dążyły do wykreowania ważnej dla nich wizji rzeczywistości. Starły się, by ich wyobrażenia adresaci uznawali za prawdziwe rozumienie rzeczywistości, i stanowiły element integrujący wokół proponowanych wartości. Próbowano upowszechnić w świadomości wybranych grup społecznych określone strategie opisu rzeczywistości, które odbiorca miał przyjąć, w procesie socjalizacji, jako własne rozumienie świata. Decydowano o rodzaju informacji i sposobie, w jaki były przekazywane. Dokonany układ faktów z życia Tadeusza Kościuszki miał prowadzić do rozpoznawania rzeczywistości.

¹ Na przestrzeni wieków funkcjonowały różne oblicza tak zwanej legendy kościuszkowskiej, por. K. Śreniowska, *Kościuszko — bohater narodowy. Opinie współczesnych i potomnych, 1794–1946*, Warszawa 1972, s. 182–183. Kult Kościuszki rozwinął się także w środowisku międzynarodowym, w USA, Francji, Szwajcarii, por. A.F. Grabski, *W kręgu kultu Naczelnika*, Warszawa 1982.

Odbiorcy mieli dostrzegać wybrane z otaczającej rzeczywistości elementy wraz z ich interpretacją. W ten sposób można było kształtować masową wyobraźnię, przejąć kontrolę nad segmentami społecznymi, uzyskać ich poparcie społeczne lub polityczne.

Bogaty, obfitujący w różnorodne przygody i dramatyczne momenty życiorys okazał się przydatny w kreowaniu pożądaney, przez różne opcje, polityki. Z pojemnej biografii Kościuszki, w zależności od potrzeb ideologicznych, politycznych, społecznych i kulturalnych, czerpały bardzo różne nurty polityczne przełomu kilku wieków. Manipulowano faktami z życia Kościuszki, wybiórczo wykorzystując fakty², uwypuklając, wyciszając albo konfabulując elementy biografii lub też posługując się tymi samymi faktami, ale odmiennie je interpretując. Praktycznie wszystkie partie polityczne z przełomu wieków wykorzystywały wizerunek Kościuszki do swoich celów politycznych.

Tadeusz Kościuszko był przez dziesiątki lat jednym z najbardziej popularnych bohaterów narodowych Polaków. Kreowany bohater zyskiwał walory ideału, herosa, patriotę, demokratę, reformatora, rewolucjonistę, świętego, wybitnego stratega, estety i wielu innych postaci³. Ale też nie brakowało głosów, że był reprezentantem interesów klas posiadających, słabym dowódcą, zbyt umiarkowanym, mało radykalnym lub, dla odmiany, miał podlegać do chłopskich buntów. Znany był wizerunek republikanina zapatrzonego w ideały oświecenia, ale w polskim społeczeństwie większą popularnością cieszył się romantyczny wizerunek naczelnika insurekcji, orędownika sprawy chłopskiej, polskiego patriotę. Ugrupowania polityczne, których program bądź koncepcje polityczne pozostawały w jaskrawej sprzeczności z poglądami Kościuszki, wręcz zwalczały jego kult, dążyły do zaprzestania organizowania obchodów rocznicowych z nim związanych.

Niezależnie od propagowanego wizerunku zwykle przybierał on postać uproszczoną i dlatego miał szansę dotrzeć do masowego odbiorcy, utrwalić w świadomości zbiorowej idee, wartości, poglądy czy przekonania, które mu przypisywano. Wizerunek był idealizowany lub dewaluowany na różne sposoby. Organizowane obchody związane z Kościuszką pełniły liczne funkcje społeczne, polityczne, edukacyjne, psychologiczne. Stosowane w obchodach rocznicowych związanych z Kościuszką wizualne, werbalne, niewerbalne treści przybierały postać kodów, które odbiorca potrafił odkodować. Najczęściej były to kody dominujące w danej grupie, pozwalały one odnieść się do utrwalonych znaczeń. Samo przywołanie imienia i nazwiska Kościuszki (występującego w chłopskiej sukmanie), podobnie jak odwołanie do insurekcji kościuszkowskiej (walki z Moskalami) czy uniwersału połanieckiego (braterstwo wszystkich stanów), wyzwała emocje. Przywoływanie określonych symboli, wydarzeń było możliwe przez odwołanie się do sposobu odbioru wynikającego z rozpoznawania przez odbiorcę znaku i nadania mu określonego znaczenia, zgodnego z intencją nadawcy. Różne stronnictwa polityczne dokonywały opisu rzeczywistości politycznej, każda na swój sposób, który uważała za prawdziwy, i prezentowały podczas obchodów rocznicowych, korzystając z wieloznaczności znaków,

² W upublicznianych wizerunkach Kościuszki omijano kwestię radykalnych poglądów, stosunku do religii i kościołów, podobnie jak i ogrodniczą pasję.

³ W tekście pominięto kwestię kreacji wizerunku Kościuszki na płaszczyźnie międzynarodowej ze względu na ograniczenia techniczne.

symboli, sytuacji. Poprawne odczytywanie znaczeń (właściwe odkodowanie) zastosowanych w obchodach polegało na odniesieniu się do utrwalonych konwencji.

Niektóre podmioty polityczne skupiały się na promocji postaci Kościuszki jako osoby, która posiadała dużą moc sprawczą i utożsamiała się z określonymi wartościami, z którymi odbiorcy się identyfikowali. Inne ugrupowania koncentrowały się bardziej na pokazaniu procesów społecznych i politycznych, licząc na rozpoznanie określonych kategorii interesu społecznego, ekonomicznego, politycznego (na przykład uzyskania praw wyborczych).

Na przełomie XIX i XX wieku w odbiorze społecznym ugruntowało się, o czym już wspomniano, przekonanie o wyjątkowości Kościuszki. Trudno natomiast ustalić, w jakim stopniu reakcje związane z „naczelnikiem narodu” miały charakter powierzchowny, a w jakim utrwały świadomość narodową⁴.

Kult Kościuszki po trzecim rozbiórze Polski

Idealizacja i deidealizacja wizerunku Kościuszki zaczęły się jeszcze za jego życia. Dla ówczesnych był postacią kontrowersyjną, rodzajem bohatera i antybohatera⁵ i taką pozostał, przynajmniej w ocenie części polityków i badaczy. Od czasu podjęcia decyzji o wywołaniu powstania datuje się kreacja różnych wizerunków Kościuszki. Dla niektórych stał się symbolem walki o niepodległość państwa. Inni zarzucali mu brak właściwego przygotowania powstania, które mogłoby się skończyć sukcesem. Poza tym nie wszyscy zgadzali się na, ich zdaniem, daleko idące reformy społeczne, jakie zapowiadał. Byli i tacy, którzy uważali, że reformy były zbyt umiarkowane.

Udział w rozwoju legendy Kościuszki miały środowiska patriotyczne, które widziały potrzebę rozwijania kultu Kościuszki i świadomości narodowej. Po upadku moralnym Rzeczypospolitej potrzebna była legenda człowieka, który był uczciwy, sprawiedliwy, gotów na podjęcie walki o niepodległość ojczyzny. Kościuszkę ze względu na swój życiorys i podejmowane działania spełniał wymogi stania się symbolem bohatera. Duży wkład w kształtowanie legendy odegrała Izabela Czartoryska. Artyści, pisarze, poeci wyposażali Kościuszkę w cechy ideału⁶, bohatera walczącego o wolność, do której zmobilizował włościan, a jednocześnie zachował przymioty osoby skromnej, ofiarnej, bezinteresownej, co nieuchronnie przywodziło na myśl cechy świętych. Bezkompromisowość Kościuszki,

⁴ Współcześnie niemożliwe jest odtworzenie reakcji grup społecznych na prezentowane wizerunki Kościuszki. W prasie tamtego okresu znaleźć można wypowiedzi na jego temat: „Wielu włościan lkało”, „Entuzjazmem mury gmachu rozsada”, „Ten Kościuszkę to był tęgi chłop. No to się wie”, „Aj, gdyby on teraz tak żył, toż byśmy sprawili Moskalowi lanie”. Por. D. Rolnik, *Obchody setnej rocznicy insurekcji kościuszkowskiej w Galicji*, [w:] *200 rocznica powstania kościuszkowskiego*, red. H. Kocój, Katowice 1994, s. 232.

⁵ Tadeusz Boy-Żeleński podważał przejawy nadmiernego kultu Kościuszki.

⁶ Maria Konopnicka o Tadeuszu Kościuszcze i *Insurekcji wierszem*, red. M.L. Krześniak, Warszawa 2014, s. 14.

rozpoczęte reformy, mimo upadku powstania, stały się kanwą, na której mógł się rozwinąć mit bohatera narodowego.

Od czasów insurekcji kościuszkowskiej pamięć o jej przywódcy była szczególnie żywa w Galicji⁷. Złożyły się na to warunki społeczno-polityczne, okres rozkwitu różnych prądów politycznych, jak i związki Kościuszki z Krakowem. Powstające nowe ugrupowania polityczne poszukiwały zwolenników i poparcia społecznego. Jedną z metod było odwoływanie się do ciągle żywych tradycji, które mogły skłonić duże grupy społeczne do zainteresowania się konkretnymi partiami politycznymi. Poza tym rosło społeczne zapotrzebowanie na zagadnienia natury społeczno-ekonomicznej, które dotyczyły coraz większe rzesze społeczne.

Wielkim wydarzeniem społecznym, narodowym był pogrzeb Kościuszki w 1818 roku. Pochowano go w krypcie św. Leonarda na Wawelu. W 1820 roku rozpoczęto na wzgórzu Sikornik budowę kopca Kościuszki. Stał się on symbolem mogiły i rodzajem pomnika pamięci. Kult podtrzymywano przy okazji różnych rocznic. Składano wieńce w miejscach pamięci, drukowano wspomnieniowe artykuły. Szczególną rolę odgrywały tak zwane wielkie rocznice, którym towarzyszyła wielość form i większy niż zwykle zasięg terytorialny, a także szeroki odbiór społeczny. W dokumentach ówczesnych ugrupowań politycznych wyjaśniano potrzebę organizacji lub udziału w obchodach. Rocznicą nie tylko nakazywała przypomnienie powstania, pozwalała także ocieplić własny wizerunek. W tamtym czasie Kościuszko odbierany był jako niezwykle popularny ideał patrioty, bohater walczący z caratem, reformator, a przy tym człowiek o nieposzlakowanej moralności. Dlatego prawie każde ugrupowanie było gotowe odnieść się do Kościuszki i jego aktywności. W pismach, które pozostawił, większość nurtów politycznych mogła znaleźć własne ideały, programy lub przekonania⁸.

Przykładem instrumentalnego traktowania Kościuszki i setnej rocznicy insurekcji w 1894 roku były uroczystości w Galicji. Obchody organizował obóz demokratyczny, który powołał obywatelski komitet obchodów. Oficjalnie miały one na celu dotarcie do jak największej grupy ludzi i kształtowanie oraz wzmacnianie świadomości narodowej. Demokraci próbowali poszerzyć krąg oddziaływania o ludność wiejską i przejąć kierownictwo w ruchu ludowym. W 1894 roku wydali odezwę do społeczeństwa, w której wzywano do oddania hołdu pamięci naczelnikowi narodu i „bohaterom w siermięgach”. Dbali o to, by obchody zyskały charakter narodowy. Natomiast powściągliwie wypowiadali się w kwestiach społecznych. Także Liga Narodowa dążyła do wzmocnienia świadomości narodowej i przejęcia kierownictwa nad ruchem ludowym. Rocznicą była okazją do zademonstrowania własnych poglądów i pozyskania poparcia społecznego. Konserwatyści początkowo skrytykowali demokratów za przygotowanie obchodów i sposoby świętowania. Uważali je za „komedie demokratów dla wciągnięcia ludu do

⁷ W zaborze austriackim program obchodów 100 rocznicy wybuchu powstania kościuszkowskiego w 1894 roku otrzymał akceptację Namiestnika Galicji. W pozostałych zaborach zabraniano obchodów rocznic kościuszkowskich.

⁸ K. Śreniowska, *Kościuszko — bohater narodowy...*, s. 182–183.

swojej ogłupiającej i demoralizującej agitacji”⁹. Byli bowiem przeciwni organizowaniu uroczystości na ulicach i placach, obecności chłopów w przestrzeni publicznej. Obawiali się, że uroczystości mogą przerodzić się w gwałtowne manifestacje społeczne skutkujące głębokimi zmianami społecznymi. Jednakże zaobserwowany proces wchodzenia chłopów w przestrzeń publiczną uznali za obiektywny. Swoją rolę w obchodach tłumaczyli potrzebą ochrony chłopów (bogaty) przed frazeologią socjalistycznych haseł, stosując postulaty solidaryzmu społecznego. Zamiast ulicznych manifestacji proponowali nabożeństwa, wykłady, prelekcje w salach, a więc oddziaływania na znacznie mniejszą skalę, tonując emocje. Zwracali uwagę na kształtowanie postaw zgody i pomocy braterskiej, zapowiadając, w bliżej nieokreślonej przyszłości, że kontusz i sukmana znowu staną razem do walki. Kościuszkę był dla nich postacią niejednorodną. Ostrożnie tworzyli jego wizerunek jako rzecznika solidaryzmu społecznego. Nie podobały im się zapowiedzi reform i nie zgadzali się na powszechne wybory, dowodząc, że Kościuszkę nie akceptował krwawych przewrotów. Promowali względnie pozytywny wizerunek bohatera, akcentując jego nierewolucyjną postawę ze względu na ugodową politykę wobec zaborcy.

Socjaliści również krytykowali obchody zorganizowane przez demokratów, a jednocześnie przygotowali własne obchody setnej rocznicy powstania. Nie rezygnowali z „walki o Kościuszkę”, gdyż obawiali się, że bez ich udziału bohater zostanie wykorzystany tylko przez grupy klerykalno-patriotyczne. Tak naprawdę socjaliści, dostrzegając dużą popularność Kościuszki w masach chłopskich, chcieli przejąć władzę nad ruchem ludowym. Zrozumieli, że bez połączenia kwestii narodowej (odzyskanie niepodległości) z ekonomiczną i z wolnością polityczną nie osiągną większych wpływów w społeczeństwie. Natomiast nadal krytykowali powstanie i szlachtę, nie zgadzając się z ideą zgody wszystkich stanów¹⁰. Skrajna, radykalna lewica nie akceptowała nadmiernej, według niej, solidarystycznej postawy Kościuszki i braku decyzji o uwłaszczeniu chłopów. Uważała, że dlatego chłopci nie zasilili masowo powstania. Odmawiała mu przyznania miana bohatera narodowego. Ugrupowania komunistyczne oskarżały go o reprezentowanie interesów klas posiadających. Odwrotne stanowisko prezentowali socjaliści związani z Piłsudskim, nadając mu miano bojownika o niepodległość¹¹.

W Galicji przez cały 1894 rok różne organizacje i stowarzyszenia przygotowywały obchody, co pokazuje skalę zjawiska, potrzebę świętowania, ale i sławę Kościuszki. Wielość i bogactwo form obchodów, inicjatyw oddolnych, w których dominował charakter narodowy, i towarzyszący obchodom spokój wskazują na poważne potraktowanie ich przez ówczesne społeczeństwo. Formą dominującą były odczyty i prelekcje o życiu i czynach Kościuszki, ale także odsłanianie pamiątkowe tablice, pod którymi składano wieńce, odprawiano z tej okazji msze, w witrynach sklepów umieszczano podobizny Kościuszki, wydawano okolicznościowe medale z jego wizerunkiem i wydawnictwa pamiątkowe. Wieczorami urządzano wieczornice wzbogacone o tak zwane żywe obrazy

⁹ D. Rolnik, *Obchody setnej rocznicy...*, s. 218–234.

¹⁰ Z okazji rocznicy zamieścili w prasie artykuły, które komplementowały Kościuszkę, nazywając go bohaterem ludowego ruchu, pierwszym człowiekiem nowej Polski.

¹¹ D. Rolnik, *Obchody setnej rocznicy...*, s. 221–222.

ilustrujące epizody z powstania i jego życia. Wśród form obchodów na uwagę zasługują sztuki teatralne, wizualne, wystawy, a to ze względu na możliwość dotarcia z odpowiednim przesłaniem do mas społecznych, z których większość była analfabetami¹². Ówczesne teatry zawodowe i amatorskie wystawiały sztuki, które cieszyły się popularnością. Z doniesień prasowych wynika, że lud polski emocjonalnie reagował zarówno na przedstawienia teatralne, wystawy czy inne formy przypominające powstanie kościuszkowskie. W kolejnych latach organizacje ludowe kultywowały pamięć o naczelniku w sukmanie. W 1903 roku na wniosek Rady Naczelnej PSL ustanowiono dzień 4 kwietnia 1904 roku (była to 110 rocznica bitwy pod Raławicami) dniem pamięci czynu zbrojnego Tadeusza Kościuszki. Z tej okazji koła PSL organizowały okolicznościowe zebrania. W części artystycznej dawano koncerty i wystawiano inscenizacje przypominające przebieg bitwy pod Raławicami¹³.

Kult Kościuszki w okresie pierwszej wojny światowej

Pierwsza wojna światowa nie stwarzała warunków do organizowania obchodów kościuszkowskich. Mobilizacja ugrupowań politycznych i społecznych nastąpiła dopiero w 1917 roku za sprawą setnej rocznicy śmierci Kościuszki. Administracja niemiecka, by zyskać poparcie ze strony polskiej, udzieliła zezwoleń na uroczystości patriotyczne. Polskie ugrupowania polityczne starały się wykorzystać rocznicę śmierci Kościuszki do zaprezentowania woli dążenia do walki o odzyskanie niepodległości. Kult bohatera narodowego ponownie stał się potrzebny wszystkim partiom politycznym. Obchody organizowały także samorządy, stowarzyszenia społeczne i zawodowe, szkoły, straże pożarne, redakcje gazet, związki wyznaniowe¹⁴. Odbłyły się w co najmniej 100 miejscowościach. Zorganizowano wiele uroczystości poświęconych Kościuszce, nabożeństwa za ojczyznę, przemówienia, śpiewanie patriotycznych pieśni, pochody, w których szli przedstawiciele polskich władz, duchowieństwa, młodzieży, cechów, organizacji i stowarzyszeń społecznych oraz politycznych. Rezonans społeczny uznano za przejaw istnienia polskiego społeczeństwa obywatelskiego. Obchody budziły nadzieję na odzyskanie niepodległości. Towarzyszył im powszechnie podniosły nastrój. Kościuszkę kreowano na wodza demokratycznego, bohatera ponad podziałami, symbol walki zbrojnej przeciwko Rosjanom.

¹² W Galicji w 1895 roku analfabetami było 60% mężczyzn i 70% kobiet. Zob. M. Baczkowski, *Anal-fabetyzm w Galicji w dobie konstytucyjnej (1867–1914)*, [w:] *Naród — państwo, Europa Środkowa w XIX i XX wieku*, red. A. Patek, Kraków 2006, s. 76.

¹³ B. Rogowska, *Funkcje polityczne świąt państwowych w Polsce Ludowej*, Wrocław 2018, s. 75–78.

¹⁴ W 1917 roku w Królestwie Kongresowym zbudowano 27 pomników, poświęcono fundamenty następnych 29, odsłonięto 37 tablic, postawiono 23 krzyże, usypano 18 kopców i opublikowano blisko 70 książek poświęconych Kościuszce. Por. M. Micińska, *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894–1917*, Warszawa 1997, s. 36.

Kult Kościuszki w II RP

W okresie międzywojennym obchody rocznic kościuszkowskich miały na celu odbudować wspólnotę narodową, terytorialną i świadomościową, wywołać gotowość do odbudowy państwa polskiego. Główne uroczystości organizowały organy państwowe i samorządowe oraz organizacje społeczne i patriotyczne. Podkreślały zaangażowanie Kościuszki w walkę o niepodległość państwa i sprawiedliwość społeczną. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministerstwo Spraw Wojskowych wspierały finansowo organizację uroczystości, koordynowały ich przebieg. W programach szkół znalazły się tematy związane z życiem i działalnością Kościuszki jako przywódcy powstania i stratega wojskowości. Organizowano parady wojskowe, defilady, apele pamięci, salwy honorowe, koncerty melodii wojskowych. Imieniem Kościuszki nazywano ulice i place. Stał się patronem polskich szkół, instytucji publicznych, a także jednostek Wojska Polskiego. Można powiedzieć, że w tym okresie Tadeusz Kościuszko łączył symbolicznie wszystkie stany i wszystkie dzielnice państwa. W II RP o powstaniu kościuszkowskim wspominało również przy okazji obchodów 3 Maja i Święta Ludowego. Identyfikacja Kościuszki z bohaterem narodowym nie budziła sprzeciwu. Narodowa Demokracja podkreślała, że walczył o niepodległość Polski i był autorem reform społecznych. Przedstawiano go jako symbol walki o wolność i sprawiedliwość. Nie akceptowano jego idei równości społecznej i reform agrarnych — konserwatyści uważali je za zbyt radykalne, dlatego też uroczystości ku jego czci zwykle odnosiły się do kwestii niepodległości państwa. Chrześcijańska Demokracja miała również pozytywny stosunek do Kościuszki jako bohatera, który walczył o niepodległość państwa. Nie akceptowała jego poglądów społecznych, które uznawała za zbyt radykalne. Organizowała obchody związane z Rokiem Kościuszkowskim.

Ruch ludowy wydawał się najbardziej prokościuszkowskim środowiskiem społecznym i politycznym. Kościuszko był dla jego członków bohaterem narodowym, który walczył o ich prawa, dążył do równości społecznej. Często na sztandarach ruchu ludowego był umieszczany wizerunek Kościuszki, ale także symbole związane z powstaniem kościuszkowskim (skrzyżowane kosy, snopy żyta, czapka krakuska)¹⁵, hasła: „Żywią i bronią”, „W jedności siła”. Stronnictwo Ludowe organizowało obchody rocznic bitwy pod Raławicami, które rozpoczynały msze święte w intencji Kościuszki i pozostałych powstańców. Organizowali inscenizacje historyczne, pochody, wykłady i prelekcje. Składano także kwiaty pod pomnikami i tablicami pamiątkowymi.

Socjaliści w okresie II RP nie organizowali obchodów ku czci Kościuszki, ale pozytywnie wypowiadali się o jego walce z feudalizmem i ogłoszeniu reform społecznych. Nie utożsamiali Kościuszki z bohaterem narodowym. Podobnie komuniści, którzy doceniali jego walkę „przeciwko feudalizmowi” i dążenie do równości społecznej. Dla lewicy, socjalistów, komunistów reformy Kościuszki były ograniczone.

Od listopada 1918 roku środowisko Piłsudskiego rozpoczęło kreowanie kultu marszałka. Sam Piłsudski mianował siebie Tymczasowym Naczelnikiem Państwa, nawiązując

¹⁵ J. Pawlikowski, *Czy Polacy mogą wybić się na niepodległość?*, Warszawa 2020, s. 8.

nazwą do insurekcji kościuszkowskiej. Decyzja ta wywołała liczne kontrowersje i sprzeciw. Po zamachu majowym, w 1926 roku kult Tadeusza Kościuszki osłabł.

W latach trzydziestych XX wieku rządy sanacji, wielki kryzys gospodarczy, lekceważenie chłopskich postulatów doprowadziły do wybuchu fali strajków chłopskich. Strajkowano pod hasłami nawiązującymi do Kościuszki: „Chłopie, Kościuszek cię wzywa!”, „Tak jak Kościuszek, walczymy o swoje prawa!”, „Chłopie, niech twój strajk będzie jak powstanie Kościuszki!”¹⁶. Można powiedzieć, że wizerunek Kościuszki w II RP przeszedł drogę od bohatera ponadpartyjnego, przez patrona określonych partii politycznych, aż do patrona antypaństwowych wystąpień chłopskich walczących o prawa ekonomiczne i godne traktowanie. Stał się rodzajem antypaństwowego bohatera.

Kult Tadeusza Kościuszki w okresie drugiej wojny światowej

W okresie drugiej wojny światowej odwoływano się, jeśli było to możliwe, do tradycji kościuszkowskich, walcząc w regularnych oddziałach lub w partyzantce. Nadal był wzorem bohatera walczącego o niepodległość. O sile jego kultu świadczył fakt, że został patronem sformowanego 15 lipca 1940 roku dywizjonu. Nazwa 303 Dywizjon Myśliwski Warszawski im. Tadeusza Kościuszki¹⁷ była nawiązaniem do tradycji 7. Eskadry Myśliwskiej im. T. Kościuszki.

W czasie trwania drugiej wojny światowej doszło do zmiany, przynajmniej retorycznej, stanowiska ugrupowań komunistycznych wobec Kościuszki. Stalin podjął decyzję utworzenia polskich oddziałów wojskowych na terytorium ZSRR. On też zdecydował, kierując się tak zwanym kluczem patriotycznym, o patronie 1 Dywizji Piechoty — został nim Tadeusz Kościuszek. W komunistycznej retoryce zaczęto go przedstawiać jako polskiego bohatera narodowego i „postępowego”. Chętnie odwoływano się do jego aktywności na arenie międzynarodowej, wojskowej w USA, dyplomatycznej we Francji. Zwieńczeniem działań propagandowych była uroczysta przysięga żołnierska złożona również nieprzypadkowo 15 lipca 1943 roku, poprzedzona mszą świętą. Wydzwięk propagandowy został osiągnięty nie tylko w kraju, ale i za granicą. Do jednostki zgłaszały się tysiące Polaków, widząc możliwość walki z niemieckim agresorem, ale i opuszczenia ZSRR. Na użytek Polaków i międzynarodowej opinii publicznej pod propagandowym spektaklem ukrywano prawdziwe oblicze władzy komunistycznej. Wprowadzono polski język komend, polskie umundurowanie, regulaminy, musztrę oraz odznakę z orłem, który nazywano „piastowskim” (bez korony). Znalazło się też miejsce dla polskiego kapelana wojskowego. W rocie przysięgi, którą złożyli żołnierze 15 lipca, była mowa o wiernej służbie ojczyźnie, a zarazem dochowaniu wierności Związkowi Sowieckiemu i braterstwie broni z Armią Czerwoną.

¹⁶ M. Karapyta, *Tożsamość i dziedzictwo kulturowe ruchu ludowego*, [w:] *Wielki Strajk Chłopski w 1937 roku. Uwarunkowania i konsekwencje*, red. W. Wierzbieniec, Rzeszów 2008, s. 157.

¹⁷ J. Kutzner, *303. Dywizjon Myśliwski „Warszawski” im. Tadeusza Kościuszki. Działania wojenne 1940–1945*, Londyn 2018, s. 4.

Kult Tadeusza Kościuszki w PRL

W powojennej Polsce utrzymano kult Kościuszki jako bohatera narodowego. Obchody kościuszkowskie nadawały się do przywracania pamięci narodowej polskiemu społeczeństwu, które doświadczyło przez sześć lat okropności wojny, okupacji i wynaradawiania.

Stosunek PPS do Tadeusza Kościuszki pozostał pozytywny. Był postrzegany jako symbol walki o równość społeczną i niepodległość, PPS organizowała akademie, wiece i manifestacje, wydawała książki, broszury i artykuły prasowe na temat życia i osiągnięć Kościuszki. Także kierownictwo PPR zdecydowało się na stałe wprowadzić Kościuszkę do oficjalnego kalendarza obrzędowego. Jednak prowadzona propaganda komunistyczna manipulowała wizerunkiem i odbiorcami; ukrywała totalitarny charakter władzy, nazywając ją „obozem demokratycznym”.

Podobnie jak w poprzednich epokach, chętnie skupiano się na tak zwanych okrągłych rocznicach związanych z Kościuszką. W 1946 roku przypadała 200 rocznica urodzin naczelnika powstania. Oficjalnie uchwałę w sprawie roku Kościuszkowskiego podjęła Krajowa Rada Narodowa. KRN ustanowiła również order Kościuszki¹⁸. Wytyczne MIiP zalecały nadanie imienia Tadeusza Kościuszki ulicom w każdym mieście, podobnie hufcom ZHP. Wojewódzkie komitety obchodów postulowały, aby rady narodowe wszystkich szczebli podjęły uchwały o budowie pomnika naczelnika.

Oficjalnym celem obchodów kościuszkowskich miało być „zbliżenie i zespolenie wsi w pracy dla potrzeb państwa”. Tekst uniwersału i autorytet Kościuszki miały być pomocne w przekonaniu mieszkańców wsi o konieczności świadczeń rzeczowych i kontraktacji płodów rolnych, a zwłaszcza wzbudzeniu wśród nich uczuć wdzięczności wobec władzy, która przeprowadziła reformę rolną. Kościuszkę przedstawiano jako pieczęć wolności chłopów. Tak naprawdę PPR chciała podporządkować sobie ruch ludowy i zyskać zaufanie ludności chłopskiej. Planowano także wykorzystać rocznicę do akcji propagandowej przed referendum i wyborami do Sejmu Ustawodawczego. Władzę komunistyczną prezentowano jako spadkobierców Kościuszki. Nazywano go „hetmanem chłopów”, „pierwszym demokratą świata”, „bohaterem dwóch światów”, „ojcem artylerii amerykańskiej”, „pionierem demokracji polskiej”. W treści wystąpień miano, zgodnie z instrukcją, odnieść się do „pionierskiej działalności Kościuszki jako demokracji, jego sympatii do narodu rosyjskiego¹⁹. Obchody organizował Główny Komitet Obchodu, który w rzeczywistości był wykonawcą instrukcji Sekretariatu KC PPR.

Obchody miały przebiegać pod hasłami „zwycięstwa nad Niemcami” i „zwycięstwa idei demokracji”. Scenariusz uroczystości obejmował capstrzyki, nabożeństwa z okolicznościowym kazaniem, defiladę jednostek wojskowych i drużyn harcerskich. Odbywały się również akademie i koncerty. Świetlice, domy kultury i szkoły urządzały „wieczory

¹⁸ AAN, MIP, Dyr. Dep. Prop. Kraj., sygn. 949: Instrukcja, s. 20–30; Dyrektor Departamentu Propagandy Krajowej, Instrukcja w sprawie obchodu roku kościuszkowskiego. Pismo do naczelników wojewódzkich urzędów informacji i propagandy, z dn. 1 II 1946 r., s. 1–2.

¹⁹ *Ibidem*.

kościuszkowskie”. Obchody uzupełniały przedstawienia teatralne, seanse filmowe. Pieśni, hymn państwowy i *Boże, coś Polskę*, rozpoczynające i kończące uroczystości, nadały im narodowo-patriotycznego charakteru. Miały pokazać społeczeństwu, że władza komunistyczna akceptuje i kultywuje polskie i religijne tradycje.

KC PPR zdecydował się urządzić zagraniczne obchody roku Kościuszkowskiego. Te amerykańskie miały zachęcić środowiska polonijne w USA do kontaktów z krajem, zlikwidować ich wrogi stosunek do nowej władzy. Dyplomatyczny sukces PPR miał stanowić element walki wyborczej przed referendum i wyborami do Sejmu Ustawodawczego. Kierownictwo partii sądziło, że zademonstrowanie polskiemu społeczeństwu kontaktów z rządem amerykańskim wpłynie korzystnie na ich wynik.

W kolejnych latach rocznice kościuszkowskie nie były obchodzone na wielką skalę. Odbywały się według ścisłych instrukcji BP KC PZPR. Składano wieńce pod pomnikami i tablicami pamięci, emitowano audycje radiowe, w prasie pojawiały się okolicznościowe artykuły. W szkołach i instytucjach, zwłaszcza tych, w których Kościuszko był patronem, odbywały się uroczyste akademie. Udział zwykle brał w nich tak zwany aktywno społeczno-polityczny oraz młodzież szkolna. W poszczególne dni rocznicowe wydawano medale, znaczki pocztowe, ale także banknoty z wizerunkiem Tadeusza Kościuszki. W 1967 roku wydano medal z jego wizerunkiem zatytułowany: „W 150 rocznicę śmierci / Za wolność naszą i waszą”. W 1974 roku wydano banknot o nominale 500 złotych z wizerunkiem Kościuszki, a w 1984 roku z okazji zwycięstwa pod Raclawicami — okolicznościowy medal.

W Polsce Ludowej obchody rocznicy powstania kościuszkowskiego przedstawiano jako symbol walki o państwowość polską, wyraz umiłowania niepodległości przez polski naród. Starano się wykazać, że kontynuatorem i spadkobiercą szczytnych ideałów powstańczych jest obóz lewicy skupiony wokół PPR/PZPR. Wskazywano na ciągłość myśli i idei politycznych przez „obóz demokratyczny”, reform zapoczątkowanych przez przywódcę powstania. Kwalifikowano je jako wymierzone przeciwko zaborcom i magnaterii, a Kościuszkę mianowano „rzecznikiem interesów chłopskich”. Rozwijano przy tym wątek walki o „wyzwolenie społeczne”. Jednocześnie starano się wyciszyć wątek konfliktu polsko-rosyjskiego. Nie wolno było poruszać kwestii antyradzieckich i antycarskich, dlatego odwołując się do sytuacji z XVIII wieku i utraty polskiej państwowości, jako głównego agresora wymieniano Prusy, następnie Austro-Węgry, a na końcu Rosję. Taka wykładnia miała umocnić stereotyp wroga-Niemca. Jeśli potępiano Rosję carską, to jednocześnie musiał się pojawić wątek pozytywnych osiągnięć rewolucji październikowej i państwa radzieckiego. Popularyzowano przyjaźń polsko-radziecką i nowy stereotyp Rosjan jako narodu bliskiego, przyjaznego Polakom. W obchodach kościuszkowskich obowiązywał zakaz publikowania innych niż centralnie wydane oświadczenia w tej sprawie. Promowany wizerunek Kościuszki podlegał nie tylko na idealizacji wzoru patrioty Polski Ludowej, ale przeszedł głębokie przeobrażenia — Kościuszko stał się patronem „obozu demokracji polskiej”, czyli partii komunistycznej.

Można też mówić o procesie dewaluacji, jakiemu uległ wizerunek Kościuszki w PRL. Stosując komunistyczną retorykę do opisu Kościuszki, całkowicie zmieniano sens jego

poglądów i dokonań. Człowiek walczący z uciskiem i niesprawiedliwością był wynoszony na sztandary totalitarnej władzy. Ukształtowany na potrzeby władzy komunistycznej wizerunek Kościuszki nie mógł podlegać zmianom. Początek odmiennego spojrzenia na Kościuszkę, odejścia od wielokrotnie powtarzanego szablonu zaczął się w drugiej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku.

Kult Kościuszki w III RP

Oddziaływanie wizerunku Tadeusza Kościuszki w XXI wieku jako bohatera narodowego może wydać się słabsze niż w poprzednich dziesięcioleciach. Oczywiście nadal jest rozpoznawalny przez kolejne pokolenia Polaków jako bohater narodowy. Znane są miejsca pamięci z nim związane, ale trudno doszukać się przekonania, że jest najważniejszym bohaterem. Tylko niektórzy politycy przy okazji kampanii wyborczych albo udziału w obchodach rocznicowych lub w czasie wystąpień dyplomatycznych odnosili się do naczelnika powstania w tradycyjny sposób.

W III RP obchody kościuszkowskie są organizowane przez organy władzy, samorządy, ale także z inicjatywy lokalnych środowisk, instytucji, stowarzyszeń, fundacji. W roku 2017 roku przypadła 200 rocznica śmierci Kościuszki, a sejm ogłosił wówczas Rok Kościuszki, nad którym patronat objęli prezydent Rzeczypospolitej Andrzej Duda i UNESCO. W wielu miastach Polski odbywały się uroczystości, przygotowane zostały różnorodne wydarzenia, naukowe, wykłady, artystyczne, edukacyjne, historyczne, koncerty, pokaz archiwaliów epoki, inscenizacje, filmy, nagrania piosenek poświęconych Kościuszcze, konferencje, wystawy, gry terenowe. Zorganizowano ogólnopolski zlot młodzieży z 22 szkół im. Tadeusza Kościuszki. Każdą z placówek wychowawczych Fundacja im. Tadeusza Kościuszki w Krakowie odznaczyła medalem „*Pro Memoriam — Tadeusz Kościuszko*”. Jedną z atrakcji było zasadzenie na kopcu Kościuszki róży nowej odmiany, nazwanej Tadeusz Kościuszko. We Wrocławiu zorganizowano Weekend z Kościuszką, odbyła się premiera komiksu *Pół-Jankes czyli Tadeusz Kościuszko w Ameryce*. Rocznicę związaną z bohaterem insurekcji miały też charakter lokalnych wydarzeń i uroczystości. Miasto i gmina Małogoszcz zorganizowały 7 czerwca 2022 roku Dzień Tadeusza Kościuszki, gdyż w 1794 roku naczelnik powstania stacjonował ze swoimi wojskami na tym terenie po stoczony bitwie pod Szczekocinami.

W wydarzeniach rocznicowych, jakie zorganizowano w XXI wieku, dominowały formy obchodów znane od wielu lat. Najczęściej też odwoływano się do klasycznego wzoru bohatera narodowego walczącego o niepodległość Polski.

Zakończenie

Wizerunek publiczny Tadeusza Kościuszki, który był najczęściej upowszechniany, tak za życia, jak i po śmierci, odnosił się przede wszystkim do bohatera narodowego walczącego

o niepodległość ojczyzny. Jego postać nie wzbudzała większych kontrowersji, darzony był szacunkiem w wielu warstwach i środowiskach społecznych oraz politycznych. Tworzone przez różne podmioty wizerunki Kościuszki najczęściej ulegały idealizacji. I mimo że współcześnie Tadeusza Kościuszkę zastąpili bohaterowie z okresu II RP czy powstańcy warszawscy oraz działacze opozycji antykomunistycznej, nadal funkcjonuje w pamięci społecznej jako bohater narodowy. Rzadko miał miejsce proces odbrażawiania wizerunku lub tworzenia nowych konotacji, mimo że niekiedy postać Kościuszki umieszczano w dość wątpliwych konfiguracjach.

Współcześnie pielęgnowaniem pamięci o Kościuszcze i powstaniu zajmują się towarzystwa, organizacje, stowarzyszenia i fundacje. Funkcjonuje też większa niż w poprzednich epokach dowolność form świętowania. Coraz częściej sięga się po barwną biografię i nowoczesne poglądy Kościuszki. Jego wizerunek ciągle jest obecny w przestrzeni publicznej i może być prezentowany w oryginalny sposób — ma potencjał, który pozwala na redefinicję bohatera narodowego tak, by stał się ikoną współczesnego człowieka.

Bibliografia

- AAN, MIP, Dyr. Dep. Prop. Kraj., sygn. 949: Instrukcja, s. 20–30; Dyrektor Departamentu Propagandy Krajowej, Instrukcja w sprawie obchodu roku kościuszkowskiego. Pismo do naczelników wojewódzkich urzędów informacji i propagandy, z dn. 1 II 1946.
- Baczkowski M., *Analfabetyzm w Galicji w dobie konstytucyjnej (1867–1914)*, [w:] *Naród — państwo, Europa Środkowa w XIX i XX wieku: studia ofiarowane Michałowi Pułaskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. W. Patka, Kraków 2006.
- Bratkowski S., *Z czym do nieśmiertelności*, Katowice 1977.
- Grabski A.F., *W kręgu kultu Naczelnika*, Warszawa 1982.
- Karapyta M., *Tożsamość i dziedzictwo kulturowe ruchu chłopskiego*, [w:] *Wielki Strajk Chłopski w 1937 roku. Uwarunkowania i konsekwencje*, red. W. Wierzbieniec, Warszawa 2008.
- Kutzner J., 303. *Dywizjon Myśliwski „Warszawski” im. Tadeusza Kościuszki. Działania wojenne 1940–1945*, Londyn 2018.
- Maria Konopnicka o Tadeuszu Kościuszcze i Insurekcji wierszem*, red. M.L. Krześniak, Warszawa 2014.
- Micińska M., *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894–1917*, Warszawa 1997.
- Pawlikowski J., *Czy Polacy mogą wybić się na niepodległość?*, Warszawa 2020.
- Rogowska B., *Funkcje polityczne świąt państwowych w Polsce Ludowej*, Wrocław 2018.
- Rolnik D., *Obchody setnej rocznicy insurekcji kościuszkowskiej w Galicji*, [w:] *200 rocznica powstania kościuszkowskiego*, red. H. Kocój, Katowice 1994.
- Śreniowska K., *Kościuszek — bohater narodowy. Opinie współczesnych i potomnych, 1794–1946*, Warszawa 1972.
- Wysocki R., *Redefinicja narodowego bohaterstwa. Między polityką a nauką. Szkic o współczesnych dyskusjach wokół legendy Romana Dmowskiego*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 48, 2018.

Idealization and devaluation of Tadeusz Kościuszko, the Polish national hero, in the creation of political reality

Keywords: national hero, cult, idealization and devaluation of the hero

Summary

This study presents how political entities of various provenance, with the help of a historical figure and related events, tried to shape political reality through the instrumental use of the model of the Polish national hero Tadeusz Kościuszko for political activities and implementation of various political goals. The chronological reconstruction of the process of idealization and devaluation of Tadeusz Kościuszko illustrates the durability of the forms of celebration and, at the same time, the interpretative capacity of this national hero over the centuries. It also confirms the durability of the cult of the national hero and reformer.